

תזות על מיצג ההיסטוריה:

על קץ ההיסטוריה – שאירע או לא אירע –
ב-1987 במזרח-ברלין*

גיא דולב

החגיגות במזרח-ברלין ב-1987 לציון 750 שנה לייסודה של העיר היו רחבות היקף באופן חסר תקדים. בין האירועים הרבים בלטה התהלכה ההיסטורית, הניצבת במרכז במאמר זה. בעקבות השוואה בין הופעותיה של מחשבת ההיסטוריה המרקסיסטית-לניניסטית בתהלכה, בספר היסטוריה מאותה השנה ובטקסטים רשמיים אחרים שיצאו לאור מטעם מפלגת השלטון, ומתוך מחשבה על מקורותיה של תפיסה היסטורית זו בפילוסופיה של הגל, תועלה במאמר הצעה לקרוא את הטקסטים האלה כרשת לכידה של רעיונות, דימויים והיגדים שנוצרה כדי להעיד על הגחתו של קץ ההיסטוריה, אחר צהריים שמשי אחד בגרמניה המזרחית.

תמונתו האמיתית של העבר חולפת ביעף. אפשר להיאחז בעבר רק כבתמונה המבויקה ברגע שניתן להכירה, ונעלמת לבלי שוב. "האמת לא תברח לנו". אמרה זו, שטבע גוטפריד קלר, מציינת בתמונת ההיסטוריה של ההיסטוריוזם את המקום המדויק שבו חודר אליה המטריאליזם ההיסטורי. כי זוהי תמונת עבר שלא תחזור, המאיימת להיעלם עם כל הווה שלא זיהה עצמו כתכלית שאליה מכוונת התמונה (ולטר בנימין, תזות על מושג ההיסטוריה)¹

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר שגיא שפר בסמינר "המלחמה הקרה בגרמניה: מרחב, זהות, זיכרון" באוניברסיטת תל-אביב. אני מודה לו על הדיאלוג עימי ועל הערותיו המעמיקות. תודתי נתונה גם לדורי בן-אלון ולשאול סתר, ששותפותם המחשבתית איתי מהדהדת בטקסט הזה. לעורכת כתב העת, מור גלר, אני אסיר תודה מעומק הלב על תהליך עריכה מלמד ונדיב, שהיה מסור ללא גבול ומקצועי ללא פשרות.

פועלי ברלין ב־1 במאי, 1987. סמל חגיגות היובל, עם הדוב הברלינאי על רקע בניין העירייה (Rotes Rathaus), מונף, ומאחוריו השלט "ברלין עיר השלום"

ביום שבת, 4 ביולי 1987, ברלין המזרחית לבשה חג. רבבות צופים נלהבים לבושים לבן באו מקרוב ומרחוק לצפות בתהלוכה ההיסטורית (der historische Festumzug), שהתחילה בשעה אחת בצהריים בשער ברנדנבורג והסתיימה בשטראוסברגר פלאץ (Strausberger Platz).^א במשך חמש שעות הוצגה ההיסטוריה בת 750 השנים של העיר על ידי תושביה בכ־300 תמונות־חיות עמוסות תפאורה, אבזורים ותלבושות. מהדורת יום שני, 6 ביולי 1987, של *Neues Deutschland* (גרמניה החדשה, להלן ND) העיתון הרשמי של "מפלגת האיחוד הסוציאליסטית" השלטת (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED), דיווחה על "תהלוכה פנטסטית" של "חדוות החיים והנכונות לשלום" שבה השתתפו כ־40 אלף איש, לעיניהם של יותר מ־700 אלף צופים, לרבות המזכיר הכללי של המפלגה אריך הונקר (Honecker), אשתו מרגוט, בכירים בהנהגת המפלגה והמדינה ואורחים מרחבי העולם.^ב

התהלוכה נפתחה בפרולוג פרה־היסטורי: פסל ענק של ממותה הובל על ידי אנשים

^א מסלול התהלוכה ומקומות אחרים שיוזכרו במאמר מצוינים במפה בהמשך המאמר (תמונה 4).

^ב כך נמסר בכתבת השער 'Fantastischer Festumzug zur 750-Jahr-Feier Berlin'. אף ש־ND זוהה עם מפלגת השלטון, הסיקור בו אינו יוצא דופן בהשוואה לעיתונים אחרים. בדומה לו, הן *Neue Zeit* הן *Berliner Zeitung* הקדישו לתהלוכה ההיסטורית את עמוד השער ואת הכותרת הראשית, וכן מספר לא מבוטל של עמודים עמוסי תמונות.

שלבשו מה שנראה ככוננות קדמוניות ורקדו ריקוד עתיק. היא המשיכה בייצוג מאורעות היסטוריים, דוגמת מלחמת שלושים השנה, התיישבותם של ההוגנוטים הרדופים בברלין, המלחמות הנפוליאוניות (המכונות מלחמות השחרור, Befreiungskriege), מאבקי הפועלים הסוציאליסטיים שאחרי מהפכת אוקטובר 1917, שחרור ברלין על ידי הצבא הסובייטי ב־1945, ובניית חומת ברלין ב־1961. קריאה מרגשת של תנועת "הנוער הגרמני החופשי" (Freie deutsche Jugend, להלן FDJ) לעתיד של שלום ולשנת 2000 נטולת נשק גרעיני חתמה את האירוע.

התהלוכה ההיסטורית הוזכרה כבר בישיבה הראשונה של הוועדה לתכנון החגיגות, כשנתיים לפני שנת היובל. היא תוכננה להיות אחד מאירועי השיא של שנת 1987, שצוינה הן בצד המזרחי הן בצד המערבי של ברלין (בחגיגות נפרדות) כשנה ה־750 לייסודה של העיר. התהלוכה תפסע לאורכו של מאמר זה, ואבקש לקרוא אותה כאירוע שיא של רטוריקה היסטורית שהייתה דומיננטית בחגיגות שנת היובל. במונח "רטוריקה היסטורית" כוונתי לא רק לאזכור אירועים היסטוריים ולהבהרת חשיבותם, אלא גם למחשבה המרקסיסטית־לניניסטית שבמסגרתה מומשגת ההיסטוריה כהתקדמות לעבר אופק של חברה שוויונית וצודקת (הוא "קץ ההיסטוריה" המיוחל), בתהליך שבו ההבדל בין כל שלב היסטורי לקודמו נובע ממתחים בין כוחות קדמה פרוגרסיביים (הפועלים לקידום קץ ההיסטוריה) לבין כוחות שמרניים ריאקציונריים (המסיגים את התהליך ההיסטורי לאחור). לאחר מבוא היסטורי קצר בפרק הראשון במאמר, תזכה התפיסה ההיסטורית הזאת להדגמה ולהרחבה בפרקים השני והשלישי. כך תוכשר הקרקע לפרק האחרון, שבו אבקש למתוח קו בין התהלוכה ההיסטורית בברלין לבין מקורותיה של מחשבת ההיסטוריה הזאת בפילוסופיה של הגל.

על סמך עיון בחומרים הקשורים לאותה תהלוכה, העשויים להאיר גם אירועים אחרים בשנת היובל, אראה כי אותה רטוריקה היסטורית חלשה על אירועים וטקסטים רבים: שתי התכנסויות של הוועדה לתכנון חגיגות היובל ב־1985 וב־1986 (שהפרוטוקולים שלהן ראו אור כספרים זמן קצר לאחר הישיבות);² נאומים רשמיים של הונקר; ספר ההיסטוריה 750 שנה לברלין: תזות (750 Jahre Berlin: Thesen, להלן תזות)³ שהומינה המפלגה לקראת חגיגות היובל; תוכנייה עבת־כרס בשם הספר לחגיגה (Das Buch zum Fest)⁴ שיצאה לאור ב־1986 וכללה את רשימת האירועים לשנה העוקבת; ספר תצלומים שכותרתו הטקס הממלכתי של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית ב־23 באוקטובר 1987 (Staatsakt der Deutschen Demokratischen Republik am 23. Oktober 1987, להלן Staatsakt)⁵ מ־1988, הסוקר רבים מאירועי השנה הקודמת; וכן קטעי עיתונות מ־ND.

אולם ככוונתי לדון לא רק באופנים המוטעים לכאורה שבהם החגיגות שימשו עבור השלטון המרכזי פלטפורמה נוחה להבניה מחדש של ההיסטוריה של ברלין, מימיה הראשונים במאה

NEUES DEUTSCHLAND

Proletarier aller Länder, vereinigt euch!
ORGAN DES ZENTRALKOMITEES DER SOZIALISTISCHEN EINHEITSPARTEI DEUTSCHLANDS

Montag,
6. Juli 1987
42. Jahrgang / Nr. 156
B-Ausgabe
Einzelpreis 15 Pf
Redaktions- und Verlag-Adresse: Neuland-Verlag,
Post 1, Berlin, 1077, Telefon: 5 63 16
Fernschreiber: Aussenpost
monatlich 3,36 Mark, ISSN 0323-4940

Phantastischer Festumzug zur 750-Jahr-Feier Berlins

Von Berliner Weppendier auf den Arm genommen: „Miss Berlin 1987“

In Einführungbild die Riesengeburtstorte mit 750 Kerzen

Applaus von der Stadt des Friedens: Im neue Jahrtausend stromaufwärts

Über 700 000 sahen den Riesenkorso der Lebensfreude und des Friedenswillens

Fünf Stunden lang zogen farbenprächtige Bilder zu Geschichte und Gegenwart zwischen dem Brandenburger Tor und Strausberger Platz durch das Stadtzentrum / Erich Honecker und weitere Mitglieder der Partei- und Staatsführung sowie Gäste aus aller Welt beglückwünschten den Zuschauer / 40 000 Mitwirkende aus Berlin und allen Bezirken der DDR

Berlin (ND). So einem einzigartigen Kolor der Lebensfreude und des Friedenswillens, wie es die Stadt an der Spree noch nie erlebt hat, gestaltete sich am Wochenende der historische Festumzug zur 750-Jahr-Feier Berlins. Über 700 000 Berliner und Gäste aus aller Welt sahen zwischen Brandenburger Tor und Strausberger Platz die großartige Revue als Sinnbild des Friedens und des Friedenswillens der Bürger unseres sozialistischen Staates.

Beglückwünschte Zuschauer waren die Generalsekretäre der ZK der SED und Vorsitzende des Staatsrates der DDR, Erich Honecker, weitere Mitglieder der Partei- und Staatsführung, Persönlichkeiten des gesellschaftlichen Lebens der Republik, verdienstvolle Werktätige sowie ausländische Gäste, die auf der Elisenstraße an der Karl-Liebknecht-Straße überaus herzlich begrüßt wurden. Fünf Stunden lang zogen mehr als 40 000 Darsteller aus Schulen, Betrieben und Zirk-

klungen, Volk und Berufsstände aus Kulturhäusern und Theatern der Hauptstadt und aller Bezirke in dem phantastischen und farbenprächtigen Zug rund 300 Bilder aus Geschichte und Gegenwart Berlins. Von den Urzeiten und der Gründung der Stadt im Jahre 1237 über ihre Entwicklung zu einem Zentrum von Industrie, Wissenschaft und Kunst sowie die Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung bis hin zur Befreiung von Faschismus und der Wiedergeburt Berlins von einem Hort des Friedens wurde die Spure der Zeitgeist.

Über 300 Musikformationen

wirkten in dem sehr kilometerlangen Korso durch die Straßen der Innenstadt mit. Hunderte Kutschen und Reiter schritten mit ihren Pferden zu den Akzenten in den markierten Bildern.

Inszeniert wurde der Festumzug mit einem neuen Berlin-Lied, einer aufgedachten Sonne und der Jahresschlüssel 2000 wurde ein Ausblick in eine glückliche, von Atomkraft freie Zukunft gegeben. 5000 Tausend trugen als Symbole des Friedens in den Sommermonat über der Stadt. Verliehen wurde der Ruf an die Bürger: Friede im Korso und Friede dem Erdball. Am Sonnabendabend und Sonntagmorgen auf dem historischen Markt zwischen Alexanderplatz und Jannowitzbrücke bis spät in den Abend dichte Gedränge.

Ausführung auf Seiten 2 bis 4

Bahel und Heiterkeit auf der Elisenstraße während des fünfständigen Festumzugs

Legionäre „Jel Haus“. Bäume und Fenster waren ebenfalls geschmückt

Überall entlang der Straßen: Ob jung, ob alt – alle feierten mit. Foto: RDT/Stein, Pöschel, Mura, Schmölke; ZD/Chew, Schindler

Die Umzüge der ersten Erwähnung der Stadt, vom 18. Oktober 1237, wurde präsentiert von den ersten drei namhaften Berliner: Pöschel, Stein, Mura und Korso von Berlin

תצלומים מהתהלוכה ההיסטורית בעמוד השער של ND

השלוש-עשרה ועד שלהי המאה העשרים, בהתאם לפרדיגמה המרקסיסטית-לניניסטית. אני מבקש להצביע גם על קיומה של רשת אינטר-מקסמואלית מהודקת היטב, לכידה

ויציבה, משכנעת ככל שמרכיביה, שמניתי לעיל, נקשרים זה בזה. הרשת הזאת נושאת עדות – ולא אכריע אם זו עדות אמת או שקר* – לכך שאי אז ב־1987 הופיעו שתי פרדיגמות של קץ ההיסטוריה זו על גבי זו: האחת – קץ ההיסטוריה המרקסיסטי־לניניסטי, הקשור לאמונה באפשרות הפוליטית והחברתית של מפלגת השלטון להגשים את חברת המופת הסוציאליסטית מדי יום בגרמניה המזרחית; האחרת – קץ ההיסטוריה ההגליאני, הקשור להשלמת המהלך של התודעות התהליך ההיסטורי לעצמו. במילים אחרות, אציע לקרוא את הטקסטים כצבר אובייקטים שמוצפנת בהם הטענה שלפיה חברת המופת הסוציאליסטית הציגה את עצמה לעיני עצמה, הפגינה בתהלוכה את כל גלגוליה, ובזאת ניתנה להיסטוריה ההזדמנות לזהות את עצמה כהתגשמות המלאה של תכליתה. מובן שאין ברצוני לטעון שרגע כזה אכן אירע; אולם בין שזו הטרמינולוגיה המתאימה להבנת יחסם של המזרח־גרמנים להיסטוריה ולהווה שלהם ובין שלא, בין שהתגשמות אידיאולוגית כזאת אכן קרתה ובין שלא, בין שנרצה לקבל את המשיחיות המטא־היסטורית הזאת ובין שלא – נעשה מאמץ להדפיס ולפרסם עדויות טקסטואליות וחזותיות שילמדו על ביאת קץ ההיסטוריה בעליל.

א. ההיסטוריות של ההיסטוריה

הממד ההיסטורי של חגיגות יובל וימי שנה אינו ייחודי לגרמניה המזרחית, שכן פרקטיקות אלה הן תוצר של המאה העשרים רווית התודעה ההיסטורית, כפי שמסביר ההיסטוריון גרהארד וייס (Weiss).⁶ אמנם היקפן של החגיגות במזרח ברלין לכל אורך שנת 1987 היה חסר תקדים – ההיסטוריונית אמילי פיו (Pugh) מונה 83 תהלוכות ועצרות, 154 כנסים ופגישות, ו־749 מופעי תרבות ואומנות שונים⁷ – אולם שנת 1987 לא הייתה הפעם הראשונה בהיסטוריה של ברלין שבה נחוג יום הולדת עגול. שנת היובל הראשונה שנחגגה הייתה 1937. היה זה שנים ספורות לאחר שההיסטוריון ארנסט קאבר (Kaeber), מי שניהל את הארכיון של מדינת ברלין לפני עליית הנאצים, הציע לקבוע את 28 באוקטובר 1237 לתאריך ההתחלה הרשמי של התיישבות באזור זה של נהר השפּרֶה (Spree). הצעתו נסמכה על התעודה המוקדמת ביותר המוכרת להיסטוריונים שבה מוזכרת העיר

* ייתכן שהאופוזיציות הללו נוקשות מדי. בעקבות ספרו של אלכסיי יורצ'ק (Yurchak, 2006) על הדור הסובייטי האחרון, שבו הוא דן בשיח הרשמי ובתצורות השיח שאתגרו אותו והתפצלו ממנו בעשורים האחרונים של ברית המועצות, אוכל לסייג ולומר כי במאמר זה לא אבקש להכריע עד כמה העדות הזאת משקפת הלך רוח מסוים בשנותיה האחרונות של גרמניה המזרחית או יוצרת אותו בדיעבד, שכן ההבדל בין כפייה אידיאולוגית לבין השתתפות באמונה וברצון באורח החיים הסוציאליסטי הוא דק, ומיששטש אף יותר כשמביטים במאורעות מרחוק.

קלן (Cölln), שכנתה של ברלין העתיקה (Altberlin) מהצד השני של נהר השפרה, עד איחודן לעיר אחת, ברלין המודרנית, ב־1710. תעודה זו היא, למעשה, מכתב שכתב כומר מקלן בשם סימאון (Symeon) ועניינה לא היה הקמתה של ישות עירונית חדשה, אלא מחלוקת מיסוי. התקבלות הצעתו של קאבר לקבוע לפי תעודה פרוזאית זו את תאריך ייסודה של ברלין לא הייתה חפה מהקשר היסטורי, שכן הרעיון לחגוג 700 שנה לברלין תוך כמה שנים אמור היה להפיח מעט אורך רוח ותחושת קשר להיסטוריה ולמסורת בקרב אומה שהייתה מיואשת מהשלכותיה של מלחמת העולם הראשונה (וגם להותיר מספיק זמן כדי לתכנן את החגיגות כראוי).⁸ ובכל זאת, ממדי האירועים ב־1987 גימדו את השבוע שהוקדש לחגיגות היובל בקיץ 1937, חגיגות שבהן, כפי שווייס מציין, היטלר לא טרח לנכוח כלל.⁸

בהקשר הרחב יותר של תקופת כהונתו של אריך הונקר כמוזכיר הכללי של מפלגת ה־SED (מ־1971 ועד אוקטובר 1989, פחות מחודש לפני נפילת חומת ברלין), נראה שהסבת תשומת הלב של האזרחים למאורעות ההיסטוריים ככלי לחיזוק רגשי הפטריוטיות הייתה קו מנחה במגוון זירות ציבוריות, ובהן חגיגות דומות לציון ימי שנה מקומיים. בספרה על שאלת הפטריוטיות בקרב בני נוער בגרמניה המזרחית, מזהה ההיסטוריונית אנה סונדרס (Saunders) שני מהלכים מרכזיים לחיזוק התעמולה ההיסטורית שהתרחשו בשנות השמונים: האחד, הרחבת המורשת ההיסטורית אל מעבר לגבולות הזמן והמקום של גרמניה המזרחית, כדי ליצור בסיס להתפתחות פטריוטיזם ביחס להיסטוריה הפרוגרסיבית של מעמד הפועלים העולמי; האחר, הגברה של לימודי ההיסטוריה הגרמנית בתוכנית הלימודים הרשמית, במטרה לעצב את התודעה ההיסטורית של צעירים.⁹

לעומתה, ההיסטוריון יאן פלמובסקי (Palmowski) מרחיב את יריעת הזמן מתקופת הונקר לארבעת עשורי קיומה של גרמניה המזרחית, ומציג את השינוי ביחס להיסטוריה ולידיעתה בהתאם למובנים המשתנים של ההיימאט (Heimat) הגרמני שהנהגת גרמניה המזרחית ביקשה להנחיל לאזרחיה. את המושג "היימאט" אפשר לתרגם מילולית למולדת, אולם כפי שפלמובסקי מראה, היחידה הגיאוגרפית המסומנת באמצעותו היא גמישה. לאחר מלחמת העולם השנייה נעשה אמנם ניסיון למחוק את המונח, שזוהה עם עוולות הנאמנות העיוורת לרייך השלישי, אולם הוא אומץ מחדש בשנות החמישים ונסה בהדרגה לסמן לא את ארץ האבות הגרמנית בכללותה, ואף לא רק את גרמניה המזרחית או המערבית, אלא "מולדות" גיאוגרפיות קטנות מאלה: חבל ארץ, מחוז ואפילו כפר. לעניין זה נלוו פרקטיקות מקומיות – דוגמת חגיגות ימי שנה מקומיים והדפסת ספרי היסטוריה מקומית –

⁸ לאחר עלייתה של המפלגה הנאצית לשלטון בגרמניה פוטר קאבר ממשרתו כמנהל הארכיון, וגם הצעתו נדמתה מעט לא רלוונטית לאור התוכנית לבנות את ברלין מחדש כמטרופולין "גרמניה", ובכך לנתקה ממורשתה ההיסטורית. להרחבה, ראו וייס (1990).

שבהן שולבה תעמולה סוציאליסטית, תוך כדי הקמת מערך ריכוזי של פיקוח על היוזמות המקומיות והבניה מחדש של ההיימאט כזוהי לגרמניה המזרחית הסוציאליסטית.¹⁰ בהקשר של מאמר זה, מובנה של ברלין כהיימאט הוא משולש: כבעלת היסטוריה ייחודית לה, כאתר המרכזי של ההתפתחות ההיסטורית של גרמניה המזרחית, וכמטונימיה לגרמניה המזרחית ולעיתים אף לגרמניה כולה.¹¹

אולם גם פלמובסקי מזהה שינוי בתקופת הונקר, שכן שלטה בה המחשבה שהפטריזיות הסוציאליסטית שואבת את גאוותה מהישגי גרמניה המזרחית, ומתוך מודעות להיסטוריה של הגשמתם. הוא אף מצטט אמירה של הונקר מ-1980 שקושרת בין יחסם של האזרחים להיסטוריה המקומית שלהם לבין רווחתם, ומצביע באמצעותה על תהליך של עליית העניין בפולקלור ובהיסטוריה מקומית שהחל בשנות השבעים וצבר תאוצה לאורך שנות השמונים.¹² לענייננו חשוב לשים לב לאחת מתובנותיו של פלמובסקי, שלפיה הפרויקט הפולקלוריסטי של ההיימאט היה גם פרויקט טקסטואלי ענף שכלל עיתונות מקומית, כתבי עת וספרות פופולרית,¹³ ובמסגרת הזאת עלינו להבין את המאמצים ליצור את הרשת הטקסטואלית של חגיגות היובל שתיסקר בהמשך המאמר. פלמובסקי אף טוען כי ההכרה של המפלגה ביעילות התרומה של היסטוריה מקומית ליצירת פטריוטיות סוציאליסטית הביאה אותה לממן כתיבה של ספרי היסטוריה מקומית על ידי היסטוריונים בהיקף שגדל משנה לשנה, כך שב-1989 קשה היה למצוא מחוז ללא כתב עת היסטורי משלו.¹⁴

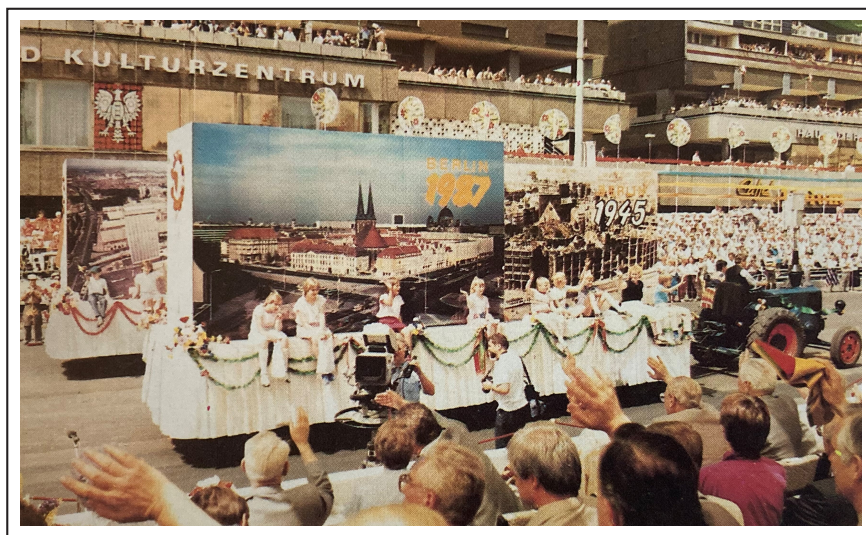
מובן אחרון של היסטוריות מובלע באירוניה הבלתי נמנעת של המבט לאחור: חגיגות הענק הצבעוניות ורוויות ההיסטוריה התקיימו כשנתיים בלבד לפני שהרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית הפכה לישות פוליטית השייכת להיסטוריה. פיו מייחסת לחגיגות היובל ב-1987 משקל רב, אולי רב מדי, בתהליך הפוליטי והחברתי שהוביל לקריסת גרמניה המזרחית, יחד עם הגוש הסובייטי כולו, בשלהי אותו עשור. היא מצביעה על כישלונם של מאמצי השלטון לשוות לעיר פנים חדשות ולחגוג את היווסדה ואת תולדותיה, מאמצים שנועדו לסייע למפלגה ליצור דימוי חיובי ומזמין כלפי פנים וכלפי חוץ, ובכך להתעלות מעל אי האמון ההולך וגדל בה. אולם לטענתה, דווקא ההחלה של דימוי המדינה הסוציאליסטית האידיאלית על העיר כולה הייתה מהגורמים שהגבירו את הצרימה העזה שבין הפנטזיה הסוציאליסטית לבין המציאות, בין ההיסטוריה כפוטנציאל אידיאלי לבין ההיסטוריה כממשות, כהוויית חיים.¹⁵

* אותה איכות מטונימית המתחלפת בין גרמניה המזרחית לגרמניה כולה ניכרת בספר תזות. הניתוח של קטע ממנו בפרק השלישי במאמר מגלה נדבך ממנה: ברלין המאוחדת, כסמל לגרמניה כולה, מוחזקת כתקווה שנגזזה לאחר פיצול גרמניה, ומאותו הרגע רק במזרח-ברלין ובמזרח-גרמניה מתקיימת ההיסטוריה הפרוגרסיבית שיועדה לגרמניה כולה.

ב. כשההיסטוריה דיברה מגרונם של לובשיה

התהלוכה ההיסטורית הייתה ייצוג חי של מערך הזמן המרקסיסטי-לניניסטי, המתקדם לעבר גאולה חברתית מחולגת דרך מאבקים היסטוריים. מסלולה הקבוע מראש ברחובות ברלין התחקה אחר מסלול היסטורי דטרמיניסטי, תמונה אחר תמונה בחלל ובזמן, מן התושבים הפרה-היסטוריים ועד לעתיד שבו כל הסתירות הדוחפות את ההיסטוריה להתקדם תגענה להתרתן. כפי שהערכים המרקסיסטיים-לניניסטיים בנויים מתוך טקטיקות של הבדל (קדמה-ריאקציה, שלום-מלחמה, סוציאליזם-אימפריאליזם או סוציאליזם-פשיזם), כך התהלוכה ההיסטורית הדגימה כיצד הרצף הכרונולוגי עבר-הווה-עתיד מצוי בתהליך פרוגרסיבי של היבדלות מעצמו וכיצד ההווה (של כל תקופה המיוצגת בתהלוכה כמו גם ההווה של התהלוכה עצמה) מובן כתווך שדרכו יכולות הבטחות העתיד להיבדל מעוולות העבר.

דוגמה מובהקת לכך נראית באחת מתמונות התהלוכה שבה הוצבו זה לצד זה על במה נעה, מקושטת בבדים, בפרחים ובילדים מנופפים בידיהם ולבושים לבן, שני תצלומי ענק: ברלין המופצצת של 1945, וברלין הבנויה של 1987.³ התצלום הראשון הודפס בשחור-לבן, והתצלום השני בצבע; הוא היה גדול מהתצלום הראשון והוצב מעט לפניו. תיאור

ברלין ההרוסה וברלין הבנויה זו לצד זו

³ ראו תמונה 3. כל התצלומים של התהלוכה לקוחים מתוך הספר *Staatsakt*. לשם הנוחות, אני מבדיל בין "תצלום" כתוצר של פעולת צילום, לבין "תמונה" – שמשמעה בהקשר של התהלוכה ההיסטורית הוא תמונה-חיה (tableau vivant), תצוגת הסצנה ההיסטורית בתהלוכה.

התמונה הזאת ב־*Staatsakt* – "השוואה בתצלומים – מרכז ברלין היום וב־1945" – מדגים כיצד משמעותם של העבר ושל ההווה ניתנה להם רק משעה שהוצבו זה לצד זה, כך שדרך ההבדלים ביניהם האנטגוניזם המובלע בין השלכות הנאציזם המיליטריסטי לבין ההתחדשות הסוציאליסטית שוחרת השלום יכול היה להדהד.

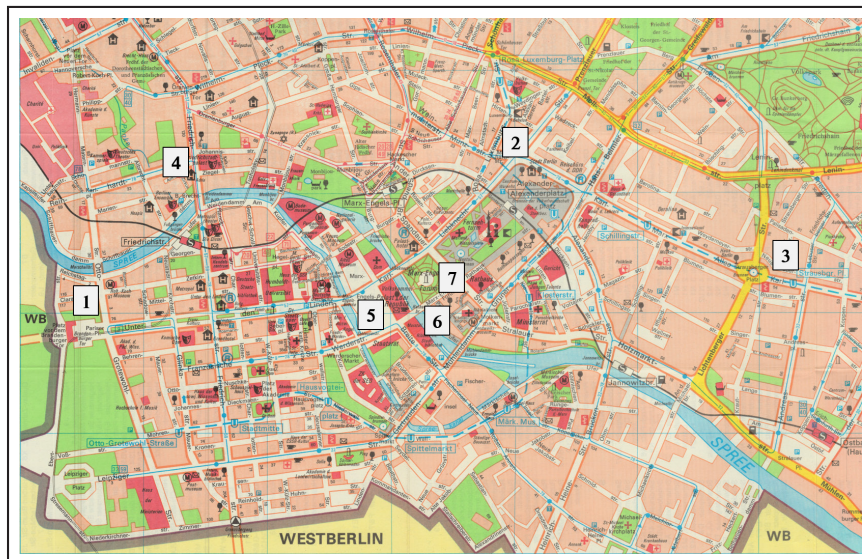
אחת הצופות בתהלוכה, אורסולה, פקידה מהפרבר הברלינאי מאלסדורף (Mahlsdorf), שריאיון קצרצר איתה פורסם באותה מהדורת יום שני של *ND* לצד דבריהם של 21 צופים ומשתתפים אחרים בתהלוכה, הראתה גם היא את האפשרות להעריך את ההתחדשות של ההווה מתוך ידיעת ההרס של העבר:

התהלוכה משקפת בבירור לאן הגענו תוך עשורים מעטים של עבודה קשה ועל מה אנו גאים: עבורנו הלוא זו האמת שבעדה מתו מי שנאבקו עבור זכויות סוציאליות ומטרות מהפכניות. אני שמחה שאני נמצאת היום ברחוב היפה הזה, המקושט בחגיגות, שאחרי מלחמת העולם השנייה הפך לעי חורבות. את זה אפשר לחגוג היום!¹⁵

את דבריה של אורסולה אפשר להבין גם על רקע תוכנית השיכון והבינוי (Wohnungsbauprogramm) בברלין ובערים אחרות בגרמניה המזרחית, שהחלה עם כניסתו של הונקר לתפקיד ב־1971, והייתה חלק מרכזי במדיניות הרווחה בתקופת כהונתו.¹⁶ ובהקשר ספציפי יותר, שנת היובל עצמה הייתה היעד של כמה פרויקטים להתחדשות עירונית במרכז ברלין שבמסגרתם, על פי ההיסטוריון פלוריאן אורבאן (Urban), נבנתה "העיר ההיסטורית" של ברלין. רובע ניקולאי (Nikolaiviertel), שנבנה מחדש בסגנון של עיירה ימי־ביניימית, ופרידריךשטראסה (Friedrichstraße), שלו שוותה חזות שתזכיר את שלהי המאה התשע־עשרה, הם דוגמאות לניסיון להמציא את מרכז ברלין מחדש כעיר היסטורית לקראת שנת היובל.¹⁷

¹⁵ להרחבה ראו פיו (2014), עמ' 283. פרויקט הבנייה המפורסם ביותר בתוכנית (או הידוע לשמצה) הוא רובע מרצאן (Mahrzahn) בצפון־מזרח ברלין, שנחנך בתחילת שנות השמונים על מאות אלפי יחידות הדיור שנבנו בו בתוך שנים ספורות. הפארק המרכזי ברובע, המשתרע על כ־210 דונם, נחנך במסגרת חגיגות שנת היובל. עם האטרקציות השונות שנפתחו בו לקהל הרחב נמנה דגם מוקטן של ברלין וקלן העתיקות של שנת 1237. הספר לחגיגה, עמ' 87; *Staatsakt*, עמ' 141.

¹⁶ בספר *Staatsakt*, בתת־פרק שכותרתו "ברלין נעשית אטרקטיבית יותר מיום ליום" (עמ' 94–98), מובאים תצלומים של הרבעים ההיסטוריים המשופצים ואף של תהליך הבנייה של פרידריךשטראסה. להרחבה, ראו עבודת הדוקטור של אורבאן (2006), העוסקת בפן הארכיטקטוני של חגיגות היובל.

מימין: מפת ברלין (1986) שהופקה על ידי משרד התיירות הממשלתי והופצה לצד הספר לחגיגה. משמאל, מקטע מתוכה ועליו מסומנים: (1) נקודת הפתיחה של התהלוכה בשער ברנדנבורג (תוואי החומה נראה בבירור משמאל); (2) אלכסנדרפלאץ, שם פנתה התהלוכה משדרות Unter den Linden ל-Karl Marx Allee, ובה נפתח שוק היסטורי בסיום התהלוכה; (3) נקודת הסיום של התהלוכה בשטראוסברגר פלאץ; (4) פרידריכשטראסה; (5) הכנסייה ברובע ניקולאי, שם הוצג מכתבו של הכומר סימאון מ-1237.¹⁶

ואכן, מהריאיון עם אורסולה, כמו מראיונות אחרים ומהתצלומים שהופיעו באותו גיליון של *ND*, נדמה כי ברלין נצבעה בגוני הזמן באותה השנה, ובמיוחד באותו אחר צהריים שטוף שמש, וכי תושביה ששו ללבוש את תלבושתה של ההיסטוריה ולהופיע בפרקיה.³ אולם הדבר המשמעותי יותר העולה מאותה סדרת ראיונות קצרים הוא שהתהלוכה ההיסטורית שימשה עבור העיתונות הממלכתית הזדמנות לבחינת הרטוריקה ההיסטורית כפי שהיא הייתה אמורה להידבר מגרונם של האזרחים. בדומה לאורסולה, גם פטר, איש דת מהפרבר נוינהאגן (Neuenhagen) שלייד ברלין, קשר בבהירות את ידיעת העבר לציפיות מן העתיד:

¹⁶ זהו מקטע מתוך מפה שהופקה על ידי משרד התיירות הממשלתי והופצה לצד הספר לחגיגה. המפה המלאה זמינה בכתובת <https://berliner-stadtplansammlung.de/>, "1986 750 Jahre Berlin" (אוחזר: פברואר 2021).

³ במאמר זה לא אדון בשאלות של סוכנות, ציות או התנגדות בקרב אזרחי הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית ותושבי בירתה, שביחס אליהן חלוקים היסטוריונים רבים, ולא רק אלה העוסקים בגרמניה המזרחית או במדינות בעלות מאפיינים טוטליטריים. בהקשר המזרח-גרמני, האופן שבו מרי פולברוק (Fulbrook, 2005) מבקשת לדון בדקויות של כבילות והשפעה לצד פעלתנות מרצון במסגרת הסדר החברתי-פוליטי באמצעות המונח (2005) "participatory dictatorship", ודיונו של פלמובסקי (2009) על אתרים של משא ומתן הנעים בין התנגדות להסכמה ובין גילוי להסתרה, עשויים להציע פרספקטיבות פוריות לדיון.

מהספסל המאולתר שלנו יכולנו, שלוש משפחות, לצפות היטב בתהלוכה ההיסטורית. אנחנו נרגשים מהאופן שבו ההיסטוריה הארוכה הוצגה לנו מול העיניים בבירור. לא יכולנו לענות כל כך מהר על כל השאלות של הילדים שלנו, אבל זה טוב שהילדים שואלים על ההיסטוריה ובאמצעותה לומדים ביחד איתנו למען העתיד.¹⁷

מובן כי את תשובותיהם של אורסולה ושל פטר אין לקרוא כפשוטן, וכי אי אפשר להקיש מהן כי דובריהן הפנימו את העבר, ההווה והעתיד כקטגוריות המתבררות מתוך ההבדלים ביניהן. ייתכן שתשובותיהם אינן משקפות את האופן שבו הם עצמם חשבו על ההיסטוריה, אולם הקווים הדומים בין האמירות מדגימים מודעות מסוימת לכך שבריאיון עם שופר המפלגה היה עליהם לאמץ, ברמות משתנות של הסכמה והסתייגות, צורת התנסחות מובחנת ביחס להיסטוריה.

את ניצניה של אותה רטוריקה היסטורית בנוגע לחגיגות אפשר כבר לאתר בנאומיו של הונקר בהתכנסויות הוועדה לתכנון החגיגות ב־1985 וב־1986. עיקר נאומו בהתכנסות הראשונה היה פריסה כרונולוגית של האירועים ההיסטוריים, החל מהמאבקים המהפכניים של אמצע המאה התשע־עשרה ועד להווה המשגשג של שנות קיומה של גרמניה המזרחית. בפתח הנאום הוא הסביר את שגשוגה של ברלין בהווה, את תפקודה כמרכז הפוליטי, הכלכלי, המדעי והתרבותי של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, ועקב אחר עברה "הארוך ורב התפוכות" [...] ששורשי נטועים עמוקות בהיסטוריה של העם הגרמני ובדרכים רבות קשור להתפתחויות באירופה ובעולם כולו.¹⁸

אותה נימה היסטורית נכחה גם בנאומו מ־1986: "ברלין, שהייתה בעבר מקום מוצאן של שתי מלחמות עולם, ידועה היום בעולם כעיר של שלום." שנת היובל מאפשרת לנו להעמיק את המבט על העבר בן 750 השנה, על ההווה ועל העתיד של ברלין.¹⁹ הונקר הקפיד אפוא לסמן את שנת היובל כולה כהזדמנות לבסס התייחסות אל ההיסטוריה כזמן הנבדל מעצמו בציפייה לעתיד, כמו באותה הנגדה בין ההווה השלילי לעבר האלים. את אותו היגיון היסטורי הוא החיל באופן רפלקסיבי גם על המעמד שבו נישא אותו נאום, ההתכנסות השנייה של ועדת התכנון, שאותה הוא מיקם בדבריו כרגע של הווה – בין ההתכנסות הראשונה כשנה לפני כן לבין חגיגות היובל בשנה העוקבת.

¹⁸ "ברלין עיר השלום" (Stadt des Friedens) הפכה לאחת הסיסמאות השגורות של שנת 1987 (ראו תמונה 1). המילה שלום הייתה ליופמיזם שגור ברבים מנאומיו של הונקר: גבול האודר־נייסה (בין גרמניה המזרחית למערבית) נקרא בפיו גבול השלום (Die Oder-Neiße-Friedensgrenze), ואפילו האלה ויקטוריה, המתנוססת על מרכבה רתומה לארבעה סוסים מעל שער ברנדנבורג, קיבלה תואר חדש והפכה מאלת הניצחון לאלת השלום (Friedensgöttin), כפי שניתן לקרוא בנאומו מ־23 באוקטובר המצוטט ב־*Staatsakt*, עמ' 16.

ג. הדובר הרהוט מדי של ההיסטוריה

ריאיון קצר ומקרי לכאורה עם פרופסור אינגו מטרנה (Materna), היסטוריון מאוניברסיטת הומבולדט (Humboldt) המזרח-ברלינאית, שהופיע בין תשובותיהם של צופים ומשתתפים בתהלוכה, מחייב התעכבות נוספת. מטרנה, שהיה חבר בוועדת התכנון ואחד מכותבי תזות, צוטט בעיתון:

התהלוכה בת חמש השעות הציגה את ההיסטוריה של ברלין בגיוונה העשיר, עם עליות וירידות בתהליך היסטורי רווי סתירות. באותו הזמן המבט הופנה גם אל ההווה הסוציאליסטי, שבו התגשמו התקוות והמאבקים של דורות רבים. ארבעים אלף המשתתפים הצליחו לבטא גם את הרעיון שההיסטוריה מהנה, מפיצה אופטימיות ומשפיעה על העתיד.²⁰

אולם הפרשנות המרקסיסטית-לניניסטית לעילא של מטרנה, משכנעת ככל שתהיה, היא מלומדת וטובה מדי ביחס לתוכן תהלוכה. כשהוא דיבר על "עליות וירידות בתהליך היסטורי רווי סתירות", הוא אכן היטיב לנסח את הדוקטרינה הממסדית, אך חשף בדיוק את מה שנפקד מהתהלוכה. אם הספר תזות מגולל את ההיסטוריה של ברלין החל מהמאה השלוש-עשרה על דרך המטריאליזם ההיסטורי – שבמסגרתו האירועים נובעים מאנטגוניזם מעמדי המחייב את כוחות הקדמה ההיסטוריים בכל הזמנים להתמודד עם סוכנים ריאקציונריים, קונטרה-מהפכניים, אנטי-היסטוריים ומחרחרי מלחמה, הרי שהתהלוכה הייתה מיצג של קדמה נטולת ריאקציה.

המאורעות ההיסטוריים שלאחר מלחמת העולם השנייה ישמשו אותי כבסיס להשוואה בין הצגתם בתהלוכה לבין תיאורם בספר תזות. בחירה מדגמית זו אינה שרירותית, שכן היא נובעת מההנחה שהשנים של "שעת האפס" הפוסט-מלחמתית ושל התגבשות הגושים בפוליטיקה העולמית ובמיקרו-קוסמוס הגרמני הן קריטיות עבור הנרטיב ההיסטורי הרשמי של גרמניה המזרחית. ואכן, הן בטקסט הן בתהלוכה הוקדשה תשומת לב רבה לסיפור קורותיהן. ההשוואה בין שלוש תמונות-חיות מהתהלוכה ההיסטורית לבין הפרק השישי בספר ההיסטוריה תחשוף את האסטרטגיות השונות שננקטו בהפיכה של מאורעות היסטוריים לטקסט ובהפיכה שלהם למופע כדי להעיד על תהליך של פיצול בתוך ההיסטוריה, כלומר כתהליך שמתחיל ברגע המוצג כעתיר פוטנציאל (סיום מלחמת העולם השנייה) ומסתיים בהיפרדותם של הכוחות ההיסטוריים הפרוגרסיביים מהכוחות האנטי-היסטוריים הריאקציונריים.²¹ במסגרת השיח הזה, יש לזכור כי "היסטורי" אינו מה שנתון ברצף הכרונולוגי של המאורעות הקונטינגנטיים, אלא מה שחותר לקידום ההיסטוריה אל עבר היבדלותה הסופית מעצמה – חברת המופת שתבשר את קץ ההיסטוריה.

סיום מלחמת העולם השנייה מוצג בתזות כפרק חדש בהיסטוריה הארוכה של ברלין וכ"קשור באופן שאינו ניתן להתרה בתמורות הגדולות בתהליך המהפכני העולמי של זמננו".²² לאחר שאירופה שוחררה מהפשיזם על ידי "ברית המועצות ובעלות בריתה," כך לשון הטקסט, ניתנה למעמד הפועלים הזדמנות פז לייסד חברה סוציאליסטית בשיתוף פעולה עם האיכרים, תוך קעקוע כוחן המונופוליסטי של הבורגנות ושל אצולת הקרקעות.²³ הניסוח הזה, שנמנע מנקיבה בשמות המעצמות, מייצר את תחילתה של ההבדלה בין הכיבוש הגליטימי והפרוגרסיבי בידי ברית המועצות לכיבוש האימפריאליסטי והקפיטליסטי בידי בריטניה, צרפת וארצות הברית.

במקביל, בתהלוכה, סיום המלחמה סומן בצעידתם הקלילה של חיילים סובייטים על נשקם, מנופפים לקהל הלבוש לבן. "במדי כבוד של משחררי ברלין – חיילי הצבא הסובייטי המהולל", נכתב מתחת לתצלום ב-"*Staatsakt*".²⁴ בתצלום שאחריו, המתעד את אותה התמונה, נראים שני אסירים פוליטיים במדים מפוספסים וסרט אדום על זרועם, בלוויית חיילי הצבא האדום. מתחת לתצלום נכתב: "8 במאי, 1945 – חיילי הצבא האדום, אנטי-פשיסטים משוחררים והאוכלוסייה הברלינאית נתנו דרור לשמחתם ולתקוותם לעתיד".²⁵ האדרה זו של הצבא האדום עולה בקנה אחד עם תיאורם בתזות כמשחררים מיטיבים ונוטים לעזור, וכמי ש"מידיהם קיבלו הברלינאים את פת הלחם הראשונה לעת השלום".²⁶

בהמשך מוקדשים בתזות משפטים אחדים לעבודות האינטנסיביות שבהן עמלו פועלי ברלין בידיים חשופות כדי לשקם את ברלין. עוד מוזכרות "נשי החורבות", ה-"*Trümmerfrauen*", שתוך מחסור באוכל, נתונות לרוח ולמזג האוויר, פינו את ההרס שהותיר אחריו המשטר הנאצי".²⁷ מעניין לעמוד על כך שבתהלוכה, נשי החורבות זכו לתמונה משלהן, ובה הן צועדות שלובות זרוע, כשמאחוריהן קטר מעשן מסיע קרונות ובהם אנשים המחזיקים בלוני ענק מקושטים. זוהי רכבת ההריסות, ה-"*Trümmerbahn*": כלי תחבורה ששימש את הפועלים – ולא רק את הפועלות – שגויסו כדי לנקות את הערים מההריסות.²⁸ הנה

²² בדיווחים מן העיתונות על תמונה זו בתהלוכה, וכך גם ב-"*Staatsakt*", נשמרת עמימות בדבר זהותם של המציגים: האם אלה אכן חיילי הצבא האדום, ברלינאים מחופשים, או קבוצה אחרת בעלת זיקה כלשהי לאירוע. את האפשרות הראשונה אין לפסול על הסף, שכן חיילים סובייטים השתתפו באירועים אחרים בשנת היובל, למשל במפגש בינם לבין נערי ה-FDJ וארגון החלוצים על שם ארנסט תלמן (Pionierorganisation Ernst Thälmann), עמ' 73. אשר לתמונות אחרות, לעיתים נמסר בעיתונים מי המשתתפים בהן ואיזה ארגון או מוסד תרבותי היה אמון עליהן. איני מתעכב כאן על היבט זה, אולם אין ספק כי הוא עשוי להעלות אבחנות מעניינות באשר למוסכמות חברתיות של הייצוג וההשקפה שלהן לעמדות שונות. "*Neue Zeit*", למשל, חשף "תקלה": הרפורמטור מרטין לוטר הוצג בתהלוכה פעמיים, פעם אחת על ידי קבוצה שייצגה את מחוז האלה (Halle) ופעם שנייה על ידי תיאטרון מקסים גורקי (Maxim Gorki Theater). תמונות אלה נעדרות, אם בשל התוכן הדתי ואם בשל הכפילות, מהתצלומים ב-"*Staatsakt*".

²³ בקדמת התצלום אפשר לראות את מושב הכבוד (Ehrentribüne) ולוהות בו את הונקר ואת ראש העיר ארהארד קראק (Krack) המנופף בידו, לצד נשותיהם.

תצלומי התמונות בתהלוכה (מימין למעלה ובכיוון השעון): שחרור ברלין על ידי הצבא האדום; אסירים פוליטיים משוחררים; נשי החורבות

הבדל ראשון בין ההיסטוריה כטקסט להיסטוריה כמופע: הנשים מוזכרות אמנם בשניהם, אולם סיפורן של נשות החורבות, המוזכר בטקסט לצד עבודתם של פועלים אחרים, מקבל בתהלוכה מסגור הרואי וחגיגי, מיתולוגי ביחידות, כפי שמשתקף גם בדיווח ב-ND: "נשות החורבות האגדיות [...]. כתבו פרק בהיסטוריה של ברלין".²⁸ כלומר, הפיכתה של ההיסטוריה למופע חייבה גם מיתולוגיזציה מסוימת של אירועי הקדמה.^{*} מכאן ואילך, התהלוכה שותקת בנוגע להתרחשויות ההיסטוריות שקדמו להקמת הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית באוקטובר 1949, למעט הקמת מפלגת ה-SED ב-1946 (מאיחודן של המפלגה הסוציאל-

^{*} ההיסטוריונית לאוני טרבר (Treber) מרחיבה בנושא זה, ובמיוחד שופכת אור על האופנים שבהם אותם מיתוסים מילאו תפקיד בהבניית הזהויות המזרח-גרמנית והמערב-גרמנית ועל הדיון המחודש בהם לאחר איחוד גרמניה. טרבר (2014).

דמוקרטית והמפלגה הקומוניסטית), שסומנה בנגינת שיר הפועלים "Brüder, seht die rote Fahne" (אחים, ראו את הדגל האדום) בידי תזמורת של כמה עשרות נגנים מה־FDJ.²⁹ לעומת זאת, תזות מכביר מילים על ועידת פוטסדאם בקיץ 1945 ועל פלישת הכוחות המערביים לברלין שהתקיימה בעקבותיה, תוך הדגשה כי הבירה כולה נמצאה בשטח הכיבוש הסובייטי.³⁰ הטקסט מתרכז בסיכול של תהליכי המחיקה של המורשת הנאצית – שכללו בעיקר הדחה מעמדות מפתח בממשל, במשק ובתרבות של מי שהיו חברים במפלגה הנאצית או זוהו עימה, שכונתה דה־נאציפיקציה – כעילה המרכזית להאשמת כוחות הכיבוש המערביים בהפרת הסכם פוטסדאם: "אנטי־פשיסטים הודחו מעמדות אדמיניסטרטיביות ומהמשרה, ובאופן זה נמנעה דה־נאציפיקציה מלאה: [...] הכוחות המערביים הפכו את האזורים שבשליטתם למרכז אנטי־מהפכני כדי [...] לעצור את השינויים המהפכניים באזור הכיבוש הסובייטי".³⁰

רפורמת המטבע שהנהיגו כוחות הכיבוש המערביים ביוני 1948, שבמסגרתה הוחלף מטבע הרייכסמארק (Reichsmark) באזורי הכיבוש המערביים בדויטשה־מארק (Deutsche-Mark), מתוארת בתזות כאחד השיאים במדיניות המערבית הברלנית והאגרסיבית, שכן "יד ביד עם ההון המונופולי הגרמני, הכוחות האימפריאליסטיים המערביים הפריעו ליחסים הכלכליים שהתפתחו באופן היסטורי".³¹ רפורמת המטבע מוצגת כאחד הגורמים המכריעים בתהליך שגרם לקרע במועצת העיר ולמעבר של חלק מן המועצה לאזור הכיבוש הבריטי בספטמבר אותה שנה, כך שכחצי שנה לאחר מכן העיר כבר נחלקה מבחינה אדמיניסטרטיבית למזרח ולמערב. אולם, למרות ההתפתחות הריאקציונרית והאנטי־היסטורית הזאת – "מה שהתפתח במשך 700 שנות היסטוריה נהרס ללא נקיפות מצפון על ידי כוחות האימפריאליזם"³² – לא היה בכך כדי לסכל את פעולתה הטבעית של ההיסטוריה:

בחלק של ברלין שבו הותר לפוטנציאל של הברלינאים להתפתח בחופשיות, בהובלת מעמד הפועלים ומפלגתו, הריאקציה האימפריאלית לא יכלה לעצור,

²⁹ זהו אחד מגלגוליו של השיר האוונגליסטי "Hold the Fort", שחובר ב־1870 על ידי פיליפ פול בליס (Bliss) בהשראת אירוע במלחמת האזרחים האמריקנית. השיר שונה והפך לימים להמנון מהפכני של תנועות פועלים באנגליה ובארצות הברית, ולאחת מגרסאותיו הפרולטאריות חובר ב־1921 תרגום גרמני על ידי הפוליטיקאי והסופר אדווין הורנל (Hoernle). ראו (Downey and Boyer 2001).

³⁰ תזות, עמ' 56. תזכורת זו תסייע בהמשך הטקסט להצגה של חסימת הדרכים למערב ברלין ב־1948 כמוצדקת ושקריית גם יחד, ואת התגובה המערבית של הרכבת האווירית לברלין כפעולה מיליטנטית, חסרת אחריות ומיותרת.

³¹ מובלעת כאן מחלוקת בין המזרח למערב ביחס למשמעותה של דה־נאציפיקציה. עבור כותבי תזות, לא היה זה מספיק לסלק נאצים מעמדות מפתח, אלא היה גם להחליפם באנשי שמאל כלכלי. הסיכול של המהלך הזה על ידי גורמים מערביים מוצג בספר כחבלה בדה־נאציפיקציה באופן עמוק.

אף לא להסיג אחורה את מהלך ההיסטוריה. [...] כעת ניתן סוף־סוף להשלים את העבודה שהוחל בה עם השחרור [ב־1945].^{*}

זהו למעשה הפרק האחרון בתזות שבו יכולה הייתה הדוקטרינה ההיסטורית הזאת לטעון לחזקה או לאחריות על ברלין כולה, לפחות ברמה הרעיונית. פעמים רבות במהלך הפרק מוזכרות הפעולות של מועצת העיר, שנתמכה על ידי ברית המועצות, ופעולותיהן של מפלגות השמאל כפעולות שנועדו לשרת את כל העיר, על כל תושביה. המדיניות הבדלנית היא, לטענת הכותבים, יוזמה מערבית גרידא; ומבחינה מטריאליסטית־היסטורית היא שהובילה להיבדלות היסטורית מהותית, שכן תולדות הסוציאליזם בברלין הן סיפורו של חזון סוציאליסטי שנתקל בריאקציה אימפריאליסטית אלימה שחדרה למערב העיר, עיקלה את מחצית שטחה ויצרה פיצול על פני העיר במהלך ההיסטורי עצמו: מערב ברלין לא תמשיך בנתיב ההיסטורי, ונתיב זה הוא כעת נחלת מזרח העיר בלבד. זוהי גם דוגמה מובהקת לאופן שבו ברלין מייצגת לא רק את עצמה, אלא את גרמניה הסוציאליסטית כולה, שמתקיימת, כמו העיר, על פחות ממחצית שטחה הפוטנציאלי, אולם זכתה לחזות בהתקדמותה של ההיסטוריה לעבר הטוב, השלום והצדק.

מקריאה השוואתית זו נוכחנו כי הכוחות והאירועים הריאקציונריים אכן חמקו מייצוג בתהלוכה – אנשים במדי SS או אפילו במדי הוורמאכט לא צעדו ברחובות ברלין בתהלוכה במסעם לכיבוש אירופה; גם כובשות גרמניה המערביות – בריטניה, ארצות הברית וצרפת – לא זכו לייצוג כלל, בניגוד לקטרוג המפורש עליהן בתזות. פיצול העיר הופיע בתהלוכה רק בתמונות אחדות אחר כך, בתמונת הקמתה של חומת ברלין ב־1961. דבריו של פרופסור מטרנה בריאיון ל־ND שצוטטו לעיל, שלפיהם התהלוכה הציגה את ההיסטוריה על הסתירות שהיא רוויה בהן, מתגלים אפוא בסילוף שעליו הם מושתתים: אין פשיזם, אין קפיטליזם אופורטוניסטי שאינו מודע למהלך ההיסטורי, ומכאן שאין בתהלוכה ההיסטורית ב־1987 ייצוג של אנטגוניזם כלשהו – מעמדי או אידיאולוגי. היו בה רק עדויות לקדמה הטכנולוגית, לאירועים מכוננים עבור הקומוניזם בגרמניה ובאירופה ולמחאות חברתיות בחסות המדינה הסוציאליסטית. ההווה הוא אפוא של טוב ושגשוג; הרוע השייך לעבר אינו מיוצג ישירות, אלא רק בדמות של השלכותיו, כמו בתצלום ההריסות או בדמויות האסירים; ובאשר לעתיד, נערי ה־FDJ שרו לברלין שיר חדש, כשמאחוריהם תפאורה של שמש זורחת, ומעליה הכיתוב: "לתוך האלף החדש – ללא נשק גרעיני!"^ב

^{*} מעניין לעמוד על כך שבניגוד להיפרדות האדמיניסטרטיבית של מזרח־ברלין ממערבה, היפרדות המוצגת כבעלת פוטנציאל להגשמה הסוציאליסטית, הקמתה של חומת ברלין באוגוסט 1961 לא נושאת עימה הבטחות דומות, אלא מתוארת בתזות כהכרח ביטחוני להגנה מפני ניסיונות מערביים אגרסיביים להפיכה. תזות, עמ' 62.

^ב ההתפרקות מנשק אטומי נידונה באותם ימים ביתר שאת בהקשר הכולל של המלחמה הקרה. גם בנאומו של הונקר בטקס הרשמי של חגיגות היובל בארמון הרפובליקה, ב־23 באוקטובר 1987, הוא בירך את מיכאיל

נוסף על הפוטנציאל למיתולוגיזציה, שנכח ביתר שאת במסגור המופעי (עניין שהוזכר בקצרה בקשר לנשי החורבות), ההיסטוריה כטקסט וההיסטוריה כמופע נבדלו זו מזו באסטרטגיה שננקטה בהן כדי לזהות את הריאקציה עם האחר. בעוד שהטקסט יכול היה להפריד מילולית בין שני הכוחות ההיסטוריים האלה ולהצביע הן על האגרסיביות המערבית הן על זכותה של ברית המועצות על ברלין, בתהלוכה ההיסטורית הייתה הימנעות מייצוג הריאקציה על גבי גופם של המופיעים. הנרטיב ההיסטורי שנלמד בתנועות הנוער ובכיתות הלימוד, שלפיו גרמניה המזרחית היא תולדה של ההתנגדות לנאציזם ושל התנועות הקומוניסטיות,³³ הוצג הלכה למעשה: בבטלה את הריאקציות, התהלוכה ההיסטורית הציגה אפוא רק את מה שיכול להיתפס כגלגולים הקודמים של ההיסטוריה של הסוציאליזם בגרמניה המזרחית.

ההבדל האסטרטגי הזה קשור לנרטיב בתזות שבו מתואר פיצול בתוך ההיסטוריה עצמה: גרמניה המזרחית וברלין המזרחית תמשכנה בתהליך ההיסטורי שהוחל בו מכבר, ואילו לגבי חלקיהן המערביים "נִקְעַ גֶּלְגֶּל הַזְמָן", הן נקרעו מן ההיסטוריה בידי הכוחות הריאקציונריים, ומאותו הרגע החלו להתרחק ממימוש תכליתן. בנקודה הזאת בנרטיב, שבה שתי הגרמניות מתחילות להתכונן כתשלילים האחת של האחרת – זו מקדמת את התהליך ההיסטורי וזו דוחה, מנוונת, או מסכלת אותו – גם הטקסט והמופע המרקסיסטיים לניניסטיים נפרדו זה מזה: הדמיון בין הטקסט למופע בייצוג האוהד של הכיבוש הסובייטי התחלף להבדל בין ייצוגם השונה של הכוחות הריאקציונריים, בדיוק כשאלה האחרונים התחילו לכרסם בניסיונותיו של הטוב לתבוע בעלות על ברלין ועל גרמניה (וגם על הפוליטיקה העולמית) כישויות מאוחדות החותרות לעבר אידיאה משותפת של הגשמה טלאולוגית, של קץ.

ד. קץ ההיסטוריה בתזמור המדינה

הטקסטים שבאמצעותם ביקשתי להתחקות אחר הרטוריקה ההיסטורית של חגיגות היובל של ברלין נכתבו בהזמנת הנהגת המפלגה והמדינה, או לכל הפחות בקשר הדוק אליהן, כפי שאפשר לומר בנוגע ל-ND. ספר ההיסטוריה הרשמי תזות, הפרוטוקולים של ישיבות התכנון, כתבות או הספר *Staatsakt* – כל אלה הודפסו בפיקוח המדינה כדי לספק ראיות טקסטואליות וחזותיות, כמוסות זמן שניבט מהן זיכרון היסטורי אחיד. אמנם בפרק הקודם ביקשתי לנסח מערכת של הבדלים בין ייצוג ההיסטוריה כטקסט

גורבצ'וב על היוזמה להגיע עם ארצות הברית להסכם להתפרקות חלקית מנשק גרעיני, והביע את תקווה להגיע לשנת 2000 ללא נשק גרעיני.

לבין ייצוגה כמופע, אך מבט נוסף בקורפוס המקורות יסייג את האבחנה הזאת לטובת הבנה של הטקסטואלי והמופעי כגלגולים זה של זה: בישיבות התכנון, הנואמים דמיינו במילים את האירועים החגיגיים לעתיד לבוא; הישיבות, שהתקיימו כאירועים בחלל ובזמן, נשתמרו כפרוטוקולים שהפכו לספרים מודפסים בתוך זמן קצר; גם ספרים הם אובייקטים המצויים בחלל ונתונים בסד הזמן, ובאמצעות טקסטים ודימויים בספרים שמצאתי על מדפי הספרייה העירונית של ברלין ביקשתי אני, בתורי, לדמייך נוכחות שהתקיימה ולהניחה כאן במילים; ואף בתהלוכה, שהיא ניסיונה של ההיסטוריה לקרום עור וגידים מן הארכיונים והספרים, הוצגו לראווה טקסטים רבים – פמפלטים, שלטים, וטקסט אחד מכונן שהוזכר במובלע בכל ציון של שנת 1237.

מכתבו בן 750 השנים של הכומר סימאון מקלן, שזכה לכינוי "התעודה הגדולה" (Die große Urkunde), מהדהד כל העת בספר *Staatsakt*. החותמות המחוברות אליו, אותם גדילים המשתלשלים מתחתיתו, הפכו אותו לאיקון קל לזיהוי ונוח לשעתוק, כך שגם לאחר שהמכתב המקורי הוצב מתחת לוויטרינה בתערוכה בכנסיית ניקולאי, ניתן היה להתיקן החוצה כדימוי. הופעתו הראשונה ב־*Staatsakt* היא בתצלום מהתהלוכה ההיסטורית, ובה העתק מוגדל שלו נישא בידי הדמויות ההיסטוריות הקשורות בו, לבושות בתלבושות ימי־ביניים³⁴. הופעתו השנייה של המכתב בספר היא מביקורו של מזכ"ל האו"ם, חבייר פרז דה קוֹוֵיאר (Pérez de Cuéllar), בתערוכה בכנסיית ניקולאי³⁵. הופעתו

העתק של המסמך המכונן נישא על ידי שחקן המגלם את הכומר סימאון

השלישית והאחרונה היא בתצלום מ־28 באוקטובר 1987, אז התקבלו צירי הפרלמנט העירוני בכניסתם לישיבה החגיגית לרגל יום השנה ה־750 לברלין על ידי כרוזים בלבוש ימי־ביניים, ולאחר שאחד מהם הקריא כמה מילים מתוך המכתב, הוענק העתק שלו לראש העיר.³⁶ נדמה שרק עם תום הפרלוד ההיסטורי החטוף הזה מוצה הפוטנציאל המופעי של אותה תעודה קדומה.

"התעודה הגדולה" מדגימה היטב את האופן שבו המופעי והטקסטואלי נשזרים זה בזה: היא נישאת בתהלוכה ההיסטורית, מוצגת בתערוכה, מוענקת לראש העיר – הופעות שזכו לתיעוד ב־*Staatsakt*; אולם נראה כי אין לייחס לתוכנו של המסמך השלכות על המציאות, כפי שיש לייחס להשלכה המדומינת שלו על המציאות (כינונה של עיר) את הארגון מחדש של הקוהרנטיות שלו כטקסט.³⁷ בדומה למכתבו של סימאון, תצלומי פורטרט של הונקר עוברים כחוט השני במרבית הפרסומים הרשמיים (הספר לחגיגה, תזות, *Staatsakt* והפרוטוקולים של ישיבות התכנון), וב־*Staatsakt* מודפסים כמה תצלומי פורטרט נוספים שלו מאירועים שונים. גם נאומיו מצויים במרבית הפרסומים הרשמיים: הנאום מ־1985 מצוטט בתוכנייה של הספר לחגיגה, הספר *Staatsakt* נפתח בנאום אחד ונסגר באחר, והשוואה בין ההקדמה בספר תזות לבין אותם נאומים מעלה ביטויים שלמים מנאומיו. מלבד אלה, הספרים השונים מוזכרים בכמה מנאומי הדוברים בישיבות התכנון.

מתחורר, אם כן, כי העניין המהותי אינו ההצפה הטקסטואלית, אלא רשת אינטר־טקסטואלית שנרקמת לנגד עינינו: אולם מראות של היגדים, דימויים ורעיונות הנשקפים ומוחזרים מטקסט אחד לטקסט אחר, ומתמסרים לאישוש הדדי זה של זה על דרך הקישוריות. הנה דוגמה היתולית־משהו: בישיבת התכנון השנייה ב־1986, קצב מאזור מיטָה בשם זיגפריד קייזר הבטיח להביא לתהלוכה נקניק ענק, וב־*Staatsakt* מובא תצלום של אותו נקניק כראיה לפריעת ההתחייבות.³⁷ עניין כביכול שולי זה מעלה על הדעת שמתזמרי שנת 1987 וההכנות אליה ביקשו לחקוק את החגיגות ברשת טקסטואלית משכנעת ככל שהיא מקושרת, אמינה ככל שהפריטים בה עשויים להפנות אותנו זה לזה. *Staatsakt*, הנפתח בנאום של הונקר מהטקס הרשמי של חגיגות היובל ב־23 באוקטובר 1987 ומסתיים בישיבה חגיגית ביום השנה ה־750 לייסוד העיר, 28 באוקטובר 1987 מגולל את אירועי שנת היובל לפי סדרם הכרונולוגי. בין שני נאומים שארבעה ימים מפרידים ביניהם נפרסת שנת 1987 ההומה והשוקקת. זהו מפגן של זמן, היסטוריה וזיכרון קולקטיבי עשיר בצורה של חגיגה ויזואלית: גופים עירוניים, מבנים ותושבים שהתעלות

³⁶ העובדה שבשום טקסט שהודפס לרגל החגיגות לא הובא אותו מסמך כלשונו, שהרי, כזכור, מדובר במכתב על מחלוקת מיסוי ולא על ייסודה של ישות עירונית חדשה, מחזקת את הטענה שפעולת הייסוד היא שממשמעת את הטקסט לתוך ההקשר הנוכחי כאיקון, ולא תוכנו.

סגוגנית ועליזה מחברת ביניהם בימי חגם.⁸ אולם מלבד הצגת האירועים כארכיון זמין עבור התרפקות נוסטלגית על חגיגות היובל ועל ההיסטוריה של ברלין, ראוי לשאול: מהי הרֶאָיָה ב־*Staatsakt*? מה ספר זה מבקש ללמד על חגיגות שנת היובל? איזו היסטוריה אמורה להיקרא מתוכו? ואולי יש להשתהות בכותרת *Staatsakt*, שמשמעותה הפשוטה היא טקס ממלכתי, ולנסות לקוראה באופן מילולי, אולי מילולי מדי, ולשאול – מהו מעשה המדינה? מהי הפעולה שפעלה המדינה? בפסקאות הבאות אציע כי הפתרון לחידה זו מ־*Staatsakt* מצוי באחד הראיונות ב־*ND*. אראה כי אותו חוט אף אורג את הרשת האינטר־טקסטואלית לטקסט אחר, השייך למסורת של הפילוסופיה והמחשבה הפוליטית הגרמנית – פנומנולוגיה של הרוח להגל. כך, הפתרון של העיתון לחידה שנרמזה בכמוסת הזיכרונות מתבאר בטקסט שרוחש תמיד במרתף של המרקסיום.

באחד הראיונות הקצרים ב־*ND*, מִנְפֶּרְד, פועל בנייה מהעיר נויברנדנבורג (Neubrandenburg) הנמצאת כ־150 קילומטרים מצפון לברלין, היטיב יותר מכל המרואיינים האחרים – אפילו מפרופסור מטרנה המלומד – להסביר את האופן שבו התהלכה תזמורה כך שהאפקט החווייתי שלה יוביל להתעוררותה של תודעה היסטורית: "כמו בסרט פנורמה עצום, מיצג של מאות שנים עבר ולבסוף ראינו את החיים שלנו עצמנו – מיצג עצמי של אורחים חופשיים, [מיצג] עשיר ברעיונות. מה שהקמנו, יחד עם הרפובליקה שלנו, הפך לממשי".³⁸

מנפרד, הממשיג את הצפייה בתהלכה כחווייה קולנועית, אומר: הדמויות ההיסטוריות שם הן אנחנו, אנחנו חזינו בסרט הפנורמה שלנו; ובניסוח ספירלי יותר – ראינו את עצמנו מציגים את עצמנו לנגד עינינו. באשר זהו מיצג עצמי, לדבריו, אין מדובר רק בחברה או בהיסטוריה המציגות את עצמן לראווה, אלא בחברה או בהיסטוריה המציגות את עצמן בפני עצמן. בדבריו של מנפרד, הצפייה וההשתתפות מתנסחות כניתנות להחלפה, באופן שעשוי להזכיר את המומנט הפוסט־היסטורי שהגל מתאר בפסקאות החותמות את פנומנולוגיה של הרוח ומתארות את הידע האבסולוטי (Das absolute Wissen). הרוח – שהיא העצם שאחר קורות התפתחותו (הזהות לקורות התפתחות מודעות ומודעותו־לעצמו) הגל עוקב – מגיעה במומנט אחרון זה להשלמת התפתחותה, לקיצה הנצחי, שהוא

⁸ 258 התצלומים ב־*Staatsakt* צולמו באירועים ממלכתיים רשמיים, ובהם: הצעדה לציון 68 שנים לרצח הפעילים הקומוניסטים רוזה לוקסמבורג וקארל ליבקנכט (Liebknecht), הפגנת 1 במאי בשדרות קרל מרקס (Karl-Marx-Allee), עצרת לציון שבעים שנה למהפכת אוקטובר; אירועי תרבות, החל מפתחות של תערוכות דוגמת "אומנות בברלין 1987–1648", עבור דרך עצרת סופרים בין־לאומית בכיכר בֶּבֶל (Bebelplatz) שכותרתה "ברלין – מקום למען השלום", וכלה בקונצרט של ארגוני הנוער בעיר; ופסטיבלים עירוניים שונים, דוגמת פסטיבל עיתונות ב"פארק העם" בשכונת פרידריכסהיין (Volkspark Friedrichshain) ששער הכניסה אליו היה שייך ל־*ND*, ו"קיץ בקֶּנִיק" (Köpenicker Sommer), שבו נפתח השוק ההיסטורי של רובע קפניק עם מוצרים של בעלי מלאכה וגננים מקומיים..

קץ ההיסטוריה. כשהגל העלה את רעיונותיו על הכתב בעיר יינה (Jena) בתחילת המאה התשע-עשרה, אותו מומנט – שבו הרוח יודעת את עצמה באופן אבסולוטי כאשר היא הופכת מאובייקט עבור-אחר לאובייקט עבור-עצמה – היה בגדר נבואה לבאות האצורה בכל הווה כפוטנציאל.

במילותיו של מנפרד אבקש, אם כן, לקרוא את קץ ההיסטוריה ההגליאני כמעשה המדינה: הזיהוי של מנפרד בין הצופים למשתתפים מתנסח כהצגה הדדית, כתנועה שבה ממושג לצפייה, לחוויה ולידיעה, ייצוג ההיסטוריה הופך להיות המושא של עצמו, כלומר מדבר שקיים בעצמו עבור-אחר, הוא הופך לקיים עבור-עצמו. במילים אחרות, ההיסטוריה הופכת ממה שיועד להיות אובייקט של מודעות לאובייקט של מודעות עצמית:

אבל הסובסטנציה הזאת, שהיא הרוח, היא התהליך שבו הרוח נעשית מה שהיא בעצמה; ורק בתהליך הזה של שיקוף עצמה לעצמה היא אכן בעצמה רוח. היא בעצמה התנועה שהיא [בבחינת] תפיסה – ההשתנות של הבעצמה הזה למה שהוא עבור-עצמה, של סובסטנציה לסובייקט, של אובייקט של מודעות לאובייקט של מודעות-עצמית, כלומר, לאובייקט שהוא בבחינת תהליך בדיוק כמוה [...] התנועה היא המעגל שחוזר לעצמו, המעגל שמניח מראש את התחלתו ומגיע אליו רק בסוף.³⁹

פסקאות אחרות לאחר מכן, הגל מתאר במילותיו החידתיות את ההיסטוריה עצמה כרצף צורותיה של הרוח הנעות לאיטן לאורך קו, מחוללות בעצם תנועתן, ובעצם הפדלן זו מזו, את הזמן ואת ההיסטוריה, שהיא לפני הכול ההיסטוריה של התפתחותה של הרוח ושל היעשותה מוכרת לעצמה ונודעת לעצמה באופן מוחלט:

ובצד השני של היעשות הזאת, היסטוריה, שהיא מודעות, תהליך המתווך-בעצמו – רוח שרקנה לתוך הזמן [...] ההיעשות הזאת מציגה טור של רוחות הנעות לאיטן, גלריה של דימויים, שכל אחת מהן, שניחנה בכל מעלותיה של הרוח, נעה באיטיות כזו כי על העצמי מוטל לחדור ולעכל את כל השפע של הסובסטנציה שלו. באשר ההגשמה שלו תלויה בידיעה מושלמת של מה הוא, בידיעה של הסובסטנציה שלו, הידיעה הזו היא נסיגה לתוך עצמו, שבה הוא נוטש את הקיום החיצוני שלו ומסגיר את הצורה הקיומית שלו להיזכרות [...] עבור המטרה, ידיעה אבסולוטית, או רוח שיודעת את עצמה כרוח, ההיזכרות של הרוחות כפי שהן בעצמן וכפי שהן מגשימות את הארגון של ממלכתן משמשת כשביל.⁴⁰

תהלוכה של צורות-הופעתה העוקבות של הרוח המתפתחת של ברלין, אם תרצו, צעדה ברחובות העיר ב-4 ביולי 1987, ודבריו של מנפרד על אודותיה מקפלים את תמצית

העדות למעשה המדינה ש־*Staatsakt* ואובייקטים אחרים ברשת האינטר־טקסטואלית ששורטטה כאן הודפסו כדי לשאת. הם מבקשים לכתר רגע שבו כתיבה והופעה, ביצוע וצפייה, תיעוד וקריאה, נוכחות וידיעה, נלכדו אלה באלה, רגע שאת התרחשותו הפלאית תזמרה המדינה, ואחת היא אם קרה ואם לא: את רגע התבוננותה של ההיסטוריה בעצמה, מבינה את עצמה לִפְנֵי וְלְפָנֵים בעודה פועלת את פעולתה – הולכת לאורכו של קו, מזמנת את הפרקים הבאים בה כשהיא חולפת על פני הזמן והמקום, צעד אחר צעד וצורה אחר צורה. ובאותו הרגע, החגיגה המרקסיסטית־לניניסטית חוזרת בעצמה אל גלגול קודם. אף היא נוכחת בצורת־הופעה קדומה של הרוח שלה עצמה, צורת־הופעה הנבדלת ממנה במידה שהיא מוכלת בה. או־או היא מעלה באוב את קץ ההיסטוריה ההגליאני שעל התקווה לבואו, היא נזכרת, יוסדה.

"לתוך האלף החדש – ללא נשק גרעיני!"

מראי מקום

1. בנימין (1996), עמ' 311.
2. *Konstituierung des Komitees* (1985); 2. *Tagung des Komitees* (1986).
3. תזות (1986).
4. *Jahre Berlin: Das Buch zum Fest 750* (1986).
5. *Staatsakt* (1988).
6. וייס (1990), עמ' 243–244.
7. פיו (2014), עמ' 317.
8. וייס (1990), עמ' 245.
9. סונדרס (2007), עמ' 25–49.
10. פלמובסקי (2004).
11. פלמובסקי (2009), עמ' 131.
12. פלמובסקי (2009), עמ' 137.
13. פלמובסקי (2009), עמ' 133.
14. פיו (2014), עמ' 283–284.
15. *Unsere Reporter fragten Zuschauer und Akteure: Wie hat Ihnen das große Berliner Spektakel gefallen?* *Neues Deutschland*, July 6, 1987, p. 2. אלא אם צוין אחרת.
16. *המפה מתוך*: <https://berliner-stadtplansammlung.de>, "1986 750 Jahre Berlin" (אוחזר: פברואר 2021).
17. *Unsere Reporter fragten Zuschauer und Akteure*, *ND*, July 6, 1987, p. 2.
18. *Konstituierung des Komitees* (1985), עמ' 5.
19. *Tagung des Komitees* (1986), עמ' 5.
20. *Unsere Reporter fragten Zuschauer und Akteure*, *ND*, July 6, 1987, p. 2.
21. תזות (1986), פרק שישי, עמ' 52–63.
22. תזות (1986), עמ' 52.
23. תזות (1986), עמ' 52.
24. *Staatsakt* (1988), עמ' 57.
25. *Staatsakt* (1988), עמ' 58.
26. תזות (1986), עמ' 53.
27. תזות (1986), עמ' 54.
28. *ND* (1987), עמ' 3.
29. *ND* (1987), עמ' 3.
30. תזות (1986), עמ' 58.
31. תזות (1986), עמ' 61.
32. תזות (1986), עמ' 61.
33. סונדרס (2007), עמ' 31.
34. *Staatsakt* (1988), עמ' 48 (תמונה 6).
35. *Staatsakt* (1988), עמ' 84 (תמונה 4).
36. *Staatsakt* (1988), עמ' 175 (תמונה 7).
37. *Staatsakt* (1988), p. 67 ; 2. *Tagung* (1986), p. 110.
38. *Unsere Reporter fragten Zuschauer und Akteure*, *ND*, July 6, 1987, p. 2.
39. הגל (1986 [1807]), פסקה 802, עמ' 585. ההדגשות במקור. התרגום שלי. בבחירותי התרגומיות עקבתי אחר תרגומם של רועי בר ואלעד לפידות לחלק הראשון של פנומנולוגיה של הרוח (תל אביב, 2020).
40. הגל (1986 [1807]), פסקה 808, עמ' 590–591.

רשימת מקורות

מקורות ראשוניים

2. *Tagung des Komitees der Deutschen Demokratischen Republik zum 750jährigen Bestehen von Berlin am 26. September 1986*. Berlin: Dietz Verlag, 1986.
- 750 Jahre Berlin: Das Buch zum Fest*. Berlin: VEB Tourist Verlag, 1986.
- 750 Years of Berlin: Manifesto*. Berlin: Panorama DDR, 1986.
- Berliner Zeitung* (1987, July 6).
- Diehl, Ernst et al. (1986), *750 Jahre Berlin: Thesen* (Berlin).

- Konstituierung des Komitees der Deutschen Demokratischen Republik zum 750 jährigen Bestehen von Berlin am 7. Februar 1987*. Berlin: Dietz Verlag, 1985.
- Neues Deutschland* (1987, July 6).
- Neue Zeit* (1987, July 6).
- Stadtplan Berlin (1986). <https://berliner-stadtplansammlung.de>. Accessed: February 2021.
- Staatsakt der Deutschen Demokratischen Republik am 23. Oktober 1987* (Berlin) 1988.

מקורות משניים

- בנימין, ולטר (1996), 'תזות על מושג ההיסטוריה', בתוך יורגן ניראד, נסים קלדרון, רנה קלינוב (עורכים), מבחר כתבים, כרך ב: הרהורים, דוד זינגר (תרגום) (תל אביב). הגל, גאורג ו"פ ([1807] 2020), פנומנולוגיה של הרוח, רועי בר ואלעד לפידות (תרגום) (תל אביב).
- Boyer, Dominic (2005), *Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture* (Chicago).
- Eskew, Harry, James C. Downey, and Horace Clarence Boyer (2001), "Gospel music," Grove Music Online. <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.A2224388>, accessed: April 2021
- Hegel, Georg W. F. (1986 [1807]), Werke (Band 3): *Phenomenologie des Geistes* (Frankfurt am Main).
- Hegel, Georg W. F. (1977 [1807]), *Phenomenology of Spirit*, A. V. Miller (trans.) (Oxford).
- Fulbrook, Mary (2005), *The People's State* (New Haven).
- Palmowski, Jan (2009), *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–1990* (Cambridge).
- Palmowski, Jan (2004), 'Building an East German Nation: The Construction of a Socialist Heimat, 1945–1961,' *Central European History*, 37.
- Pugh, Emily (2014), *Architecture, Politics, and Identity in Divided Berlin* (Pittsburgh).
- Saunders, Anna (2007), *Honecker's Children: Youth and Patriotism in East(ern) Germany, 1979–2002* (Manchester).
- Treber, Leonie (2014), *Mythos Trümmerfrauen: Von der Trümmerbeseitigung*

in der Kriegs- und Nachkriegszeit und der Entstehung eines deutschen Erinnerungsortes (Essen).

Urban, Florian (2006), *The Invention of the Historic City*, PhD diss. (Berlin).

Weiss, Gerhard (1990), 'Panem et Circenses: Berlin's Anniversaries as Political Happenings,' Charles W. Haxthausen & Heidrun Suhr (Eds.), *Berlin: Culture and Metropolis* (Minneapolis).

Williams, Howard (1997), 'The End of History in Hegel and Marx,' *The European Legacy*, 2 (3).

Yurchak, Alexei (2006), *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton).